

İMÂMİYYE ŞİASİ GELENEĞİNDE “RÂFİZİ” TERİMİ*

Etan KOHLBERG

Çev. **Dr.Halil İbrahim BULUT**

Sakarya Ü. İlahiyat Fakültesi

Râfizî terimi, çok erken dönemden beri Şîa tarihinde bulunmaktadır. Bu terimin kökeni Zeyd b. Ali'nin Emevîlere karşı başarısız isyanına kadar geri gider. 122/ 740'da gerçekleşen bu isyan Emevî hanedanının on yıl sonraki çöküşünün işaretini vermiştir. Aynı zamanda bu isyan Zeyd'in ordusuna katılmaya hazır olanlar (Zeydiyye taraftarları) ile, silahlı direnişin faydasına inanmayanlar (İmâmiyye taraftarları) arasında ciddi parçalanmaya sebep olmuştur. Bu ikinciler, muhalifleri tarafından Zeyd'e karşı çıkmak ve onu terk etmekle suçlanmıştır. Denilmiştir ki, ayrılmadan önce bunlar, Zeyd'in Ebû Bekir ve Ömer'den kendini ayırt etmesini ve bu ikisinin büyük günah işlediğini açıklamasını arzu etmişlerdir. Sonraki nesillerde bir takım anlam değişiklikleri olmakla birlikte Râfizî terimi İmâmiyye'nin küçük düşürücü yaygın bir lakabı haline dönüşmüştür. Bu ismin, Zeydîler açısından (İmâm) Zeyd'in terk edilmesi, Sünnîler açısından da ilk iki halifenin reddedilmesi şeklindeki iki büyük günahı hatırlatması amaçlanmıştır.

Râfizî teriminin çeşitli anlamları, yetmiş yıl kadar önce I. Friedleander tarafından detaylı bir inceleme konusu yapılmıştır.¹ Friedleander, (Râfıza) teriminin kötü bir isimlendirme, daha doğrusu aşağılayıcı (a nomen odiosum) bir lakap olduğuna işaret etmiştir.² Burada o haklıdır. Fakat o, Şîilerin kendilerini “Râfizîler”³ olarak asla isimlendirmediklerini buna ilave etmesi hususunda daha az güvenilirdir.

* Etan Kohlberg'in *Belief and Law in Imâmî Shi'ism*, y.y, 1991, IV, 1-9'dan çevirilmiştir. (ç.)

¹ Friedleander, “The heterodoxies of Shiites in the presentation of Ibn Hazm”, *JAOS*, 29 (1908), ss.137-159.

² Aynı eser, s.137.

³ Aynı eser, s.138, dipnot 1.

Bu ifadeye genellikle karşı çıkılmakla birlikte,⁴ bazı İmâmiyye Şiası kaynaklarının açıklaması bunun doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Bu kaynaklara göre, elde mevcut en eski eser muhtemelen Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Halid el-Berqî'nin (ö.274/887 veya 280/893)⁵ *Kitâbü'l-Mehâsin*idir. Bu kitabın, *Kitâbu's-safve ve'n-nûr ve'r-rahme* diye isimlendirilen dördüncü bölümü, beşinci ve altıncı imâmlar olan Muhammed el-Bâkır (ö.114/732 veya 117/735) ve Ca'fer es-Sâdık'a (ö.148/765) atfedilen *Râfizî* kavramıyla ilgili bazı açıklamalar içermektedir: Bir rivayette, şeker kamışı satıcısı olan Uyeyne (ya da Uteybe),⁶ Ca'fer es-Sâdık'a, birilerinin kendisini râfizî olma tehlikesine karşı uyardığını şikayet etti. Ca'fer şöyle cevap verdi: "Yemin olsun ki, Allah'ın sana verdiği bu isim, bizim öğretimizi takip ettiğin ve bize yalan isnat etmediğin sürece mükemmeldir."⁷ Benzer bir şekilde Muhammed el-Bâkır'ın "Ben râfizîlerden biriyim" diyerek kendisini ifade ettiği söylenmiştir.⁸

"Râfıza" terimine saygı anlamı yüklemeyi hedefleyen bu genel ifadelere ek olarak, bu terimi farklı bir tarihsel kalıba sokma teşebbüsleri de yapılmıştır. İlk Şîî hadisçisi Süleyman b. Mihran el-A'meş (ö.148/765),⁹ Ca'fer es-Sâdık'tan şöyle bir açıklama rivayet etmiştir: Râfıza, Şia karşıtları tarafından icat edilmiş hakaret içeren bir lakap olmaktan ziyade, gerçekte Allah tarafından Şiîlere verilen, Eski ve Yeni

⁴ W. Montgomery Watt'ın, "Râfıza terimi, Şiîlerin kendileri hakkında kullanmadığı takma bir isimdir" şeklindeki yorumuyla karşılaştırınız. ("The Rafidites; A preliminary study", *Oriens*, 16, 1963, ss.110-121 arası sy. 119); ayrıca mukayese için krş. J. Calmard, "Le chiisme imamite en Iran a l'époque seldjoukide, d'après le *Kitab al-Naqd*", *Le monde iranien et l'Islam*, I, Cenova ve Paris, 1971, ss.43-67 arası s.51.

⁵ el-Berqî, *Kitâbü'l-Mehâsin*, (nşr. Muhammed Sâdık Bahru'l-ulûm), Necef 1964.

⁶ Yani, Becile'nin bir kölesi ve Ca'fer es-Sâdık'ın öğrencisi olan Uyeyne (veya Uteybe) b. Meymûn. (bk. Ahmed b. Ali en-Necâşî, *Kitâbu'r-ricâl*, Bombay 1317, s.214; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *Kitâbu'r-ricâl*, (nşr. Muhammed Sâdık Bahru'l-ulûm), Necef 1961, s.262. Bu şahsın ilk ismiyle alakalı bir tartışma için bk. el-Mâmekânî, *Tenkîhu'l-ma'kül*, Necef 1350, II, 243-244.

⁷ el-Berqî, *a.g.e.*, s.119, naklen (aynen iktibas) Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, Persia 1305-1315, XV/i, s.127.

⁸ a.y., krş. Bu ifadeler, Muhammed b. Ebi'l-Kâsım et-Taberî, *Bişârâtu'l-mustafâ*, Necef 1963, s.276'da da iktibas edilmiştir. Ayrıca bk. Murtazâ Râzî, *Tabsirâtü'l-'avâmm*, (nşr. A. İkbâl) Tahran 1313/1934, ss.32-33.

⁹ bk. Ebû Ca'fer et-Tûsî, *a.g.e.*, s.206; Şemseddîn ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, Haydarabad 1956, I, 154; Şerefuddîn el-Müsevî, *Kitâbu'l-murâca'ât*, Necef 1963, ss.99-101; *Encyclopedia of Islam* (New edition), "al-A'mash", (c.Brockelmann, Ch. Pellat).

Ahid'de muhafaza edilen bir şereftir." Ca'fer Sâdık'a göre, Firavun'un adamları arasında efendisine itaati reddeden ve onun yerine Mûsâ'ya katılmayı tercih eden yetmiş kişi vardı. Bu yüzden Allah onları "Râfıza" yani kötülüğü terk eden kişiler olarak isimlendirdi ve Mûsâ'ya orijinal Arapça olan Tevrat'a bu kelimeyi yazmasını emretti. Muhammed'in vefatından sonra, ilk müslümanların çoğu doğru yoldan sapmaya başladığında sadece Şiiler kötülüğü reddetti ve böylece onlar gerçek râfizilerin halefleri oldular.¹⁰

Bu rivayet, görünüşte Kur'an âyetlerine (A'raf 7/ 120-126, Ta-ha 20/ 70-75) dayandırılmaktadır. Öyle ki bu âyetlerde, Mûsâ tarafından gerçekleştirilen mucizelerden aşırı derecede etkilenmiş olan Firavun'un sihirbazlarından bir grup tasvir edilmektedir. Onlar, Allah'a bağılılıklarını açıkladılar ve Firavun'un cezalandırma tehdidine cesurca karşı koydular. Bazı müfessirlere göre onların sayısı yetmiş ikiydi.¹¹ Râfizî terimi, ne bu hikayede (ne de bu konuyla alakalı olarak Kur'an'da başka bir yerde) görülür. Bu yüzden Şia imâmları bu terimin kaynağı olarak Kur'an'a yönelmediler, bunun yerine Kitab-ı Mukaddes'e müracaat ettiler. Gerçekten, Firavun'a karşı çıkan sihirbazların hikayesi ne Eski Ahit'te ne de Yeni Ahit'te zikredilmiştir.¹² İmâmiyye'nin bu şekilde davranması olağandışı değildir. Çünkü belli bir inancın geçerliliğini ispat etmek için, gerçeğin nakledilmesi veya – bu durumda olduğu gibi- sahte kutsal metinlerin uygulanması Sünnîler ve Şiiler arasında benzer şekilde kullanılmıştır.¹³ Ayrıca orijinal kutsal metinde "Râfıza"

¹⁰ Furât b. İbrahim el-Kûfî, *Tefsîr*, Necef 1354, s.139, naklen *Bihâr*, XV/i, s.127.

¹¹ Sa'lebî, *Kıssasü'l-enbiyâ*, Beyrut, trs., s. 165. Daha büyük rakamlar da verilmektedir. Örneğin Taberî, 900, 15000, 30000, 70.000 kadar sihirbazın olduğunu nakletmiştir. bk. *Tefsîr*, Kahire 1954, XI, 24; XVI, 184-186.

¹² krş. H.Speyer, *Die Biblischen Erzählungen im Qoran*, Grafenheinichen, 1931, yeni baskı Hildesheim 19661, ss.266-267.

¹³ bk. F. Rosenthal, "The influence of the Biblical tradition Muslim historiography" *Historians of the Middle East* içinde, (nşr. B. Lewis- P.M. Holt), Londra 1962, ss.35-45; M. J. Kister, "Haddithü 'an banî isrâ'ila wa-lâ haraja" *Israel Oriental Studies*, 2, 1972, ss.215-239. Bu ismi taşıyanlarca "Râfizî" terimine övücü bir anlam verildiğine dikkat çeken belki de ilk heteredoks mezhepler tarihi yazarı olan Ebû Hâtim er-Râzî (ö.322/ 934), Mûsâ şeriatının İbranca yazılmasından dolayı, Râfıza şeklinde bir Arapça kelimeyle muhtemelen İsraililere işaret edilmediği tarzındaki görüşü ileri sürmüştür. Ebû Hâtim er-Râzî'nin *Kitâbu'z-zinâ* adlı eserinin mezheplere ait bölümüne (nşr. Abdullah S. Semerrâî, *el-Ğuluv ve'l-fıraki'l-ğâliyye fi'l-hadâra'l-İslâmiyye*'nin ekinde, Bağdat 1392/ 1972, s.271) bakınız.

kelimesinin geçtiği bir âyetin varlığı tartışılmıştır. Fakat bu kelime (Şiânın görüşüne göre), Şia'nın veya İslâm'ın düşmanlarınca daha sonra silinmiştir.¹⁴

Firavun'u reddeden bu kimseler ile İmâmiyye Şiası arasındaki benzerlik ilginç ayrıntılara götürülmüştür. Örneğin yukarıda zikredilen Şîî rivayetinin bir versiyonunda Muhammed el-Bâkır şunu açıklamıştır: “Firavun'un taraftarlarından yetmiş kişi Fravun'u terk etti (rafedû) ve Mûsâ'ya gitti; Mûsâ'nın taraftarları arasında kendilerinden daha fazla Hârûn'a sevgi ve muhabbet besleyen hiç kimse yoktu.”¹⁵ Mûsâ'dan ziyade Hârûn'a vurgu yapılması bu düşünceyi göstermektedir. Çünkü çok iyi bilinen İmâmî-Şîî rivayetlerden birine göre, Mûsâ'ya göre Hârûn'un durumu ne ise Hz. Muhammed'e göre de Ali'nin durumu öyledir. (Ancak şu kadar var ki Ali bir peygamber değildir), hem Hârûn hem de Ali halef ve vasîdir.¹⁶ “Râfizî taraftarlığı” diye isimlendirilen hususun Hârûn'a bağlılığa vurgu yapmak suretiyle Muhammed ile Ali arasındaki paralellik aşikar olmaktadır.

Şimdiye kadar tartışılan rivayetlerde, ilk râfizîler, gerçeği kavradıklarında Firavun'u reddetmek hususunda yeterli cesareti gösteren Mısırlılardır. Fakat başka bir rivayete göre bu adamlar Mısırlı değil, Firavun'un dinine girmiş (veya Mısır'da doğmuş) İsraililerdir. Hatalarının farkına vardıldıktan sonra önceki dindaşlarına katıldılar ve Allah'ın kullarının en samimisi olduklarını gösterdiler.¹⁷

¹⁴ Râfizîlere işaret eden bu ifadeyle karşılaşmamış olmama rağmen ortaya konulan bu düşünce çizgisi polemik eserlerinde oldukça yaygındır.

¹⁵ el-Berqî, *a.g.e.*, s.119; aynen iktibas *Bihâr*, XV/i, s.127.

¹⁶ Örnek olarak bk. İbn Şahraşûb, *Menâkibu âl-i Ebi Tâlib*, (nşr. Heyet), Necef 1956, II, 219 vd.; III, 46. Bu rivâyet, Şîîler gibi benzer sonuçlara varmamakla birlikte Sünnî kaynaklarda da mevcuttur. İmâmî bakış açısından konuyla alakalı bazı tartışmalar için bk. Şerîf Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-imâme*, Tahran 1301, ss.148 vd. Sünnî bakış açısı için örnek olarak müracaat ediniz; Câhız, *Kitâbu'l-'Usmâniyye*, (nşr. Abdusselâm M. Hârûn), Kahire 1955, ss. 153-159; Abdülcebbar, *el-Muğni*, (nşr. Abdülhalîm ve Süleyman Dünya), Kahire 1966, XX/ii, 126; İbn Hacer el-Heytemî, *es-Savâiku'l-muhrika*, (nşr. Abdülvâhhab Abdüllatîf), Kahire 1385, ss. 49-50.

¹⁷ Muhammed b. Ya'kub el-Kuleynî, *el-Kâfi*, (nşr. Ali Ekber el-Gaffârî), Tahran 1375-77, VIII, 34; aynen iktibas *Bihâr*, XV/i, 115; Şeyh Müfid, *el-İhtisâs*, Necef 1971, s.101; Aynen iktibas, *Bihâr*, XI, 223. İsraililer ile Râfizîler arasındaki bir mukayese için bk. Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsîr*, (nşr. Tayyib el-Müsevî el-Cezâîrî), Necef 1386-87, II,134; aynen iktibas *Bihâr*, XIII, 213-214; ayrıca bk. İbn Babeveyh, *Fedâilu'ş-Şi'a*, (nşr. Husayn Fashahî), Tahran 1342, s.21.

Şu halde Firavun'un taraftarları geçmiŐteki ve günümüzdeki bütün rfizilerin düŐmanıdır. Böylece Kur'an'da zikredilen Mûsâ ve Hârûn, Muhammed ve Ali'nin ilk rneği oldukları gibi, aynı Şekilde Kur'an'da zikredilen Firavun ve Hmn, ŐiiliĐin en kötü düŐmanlarının temsilcileri olmuŐlardır. Bu düşünce, el-Mufaddal b. 'Umer el-Cu'fi (.180/796 sonrası)¹⁸ tarafından nakledilen isimsiz bir eserde açıkça ifade edilmektedir. Burada Mufaddal, Ca'fer es-Sdik'a, immin mehd olarak dnŐyle (*ric'at*) alakalı bazı sorular yöneltir. Bir sorunun cevabında Ca'fer, "Mehd ortaya çıktığı zaman ahit gerçekleŐmiŐ olacaktır" Şeklinde aŐaĐıdaki paragrafı açıklar: "Biz, o ülkedeki gcszlere ihsanda bulunmak, onları dünyaya rnek Őahsiyetler (*eimmeten*) yapmak ve ülkeye onları varis kılmak, onlara dünya hakimiyeti vermek; Firavun'u, Hmn'ı ve onların ordularını ise korktuklarına uğratmak istiyorduk." (Kasas 28/ 5-6) Bu ayette geçen "o ülkede ezilenler (*ellezine's-tz'ifu*)" ifadesi Őiaya işaret etmektedir. Firavun ve Hmn ise, Ca'fer tarafından, Eb Bekr ve mer'e nispet edilerek tefsir edilmiştir.¹⁹ Aynı düşünce – daha az vurgu yapılmıŐ bir Şekilde olsa da- Ali b. İbrahim el-Kummî'nin (.307/719) tefsirinde görülmektedir. Öyle ki burada "Firavun, Hmn ve onların orduları" ifadesi "Muhammed soyunun (l-i Muhammed) haklarını zorla gasbedenler (*ellezine ğasab l Muhammed hakkahum*)" diye tefsir edilmiştir.²⁰ Bu tefsire göre bu Kur'an kıssası bir giriŐ olarak anlaŐılmalıdır. Aynı Şekilde Firavun, Allah'ın yardımıyla Mûsâ tarafından cezalandırılıncaya kadar İsraililere karşı suç iŐlemiŐtir. Ehl-i Beyt de haksızlığa uĐramıŐ ve düŐmanları tarafından öldürülmüŐtür. Fakat Mehdi'nin ric'at zamanında bu dünyaya döndüğünde intikam alınacaktır.²¹ Başka bir ifadeyle, İsraililer ve İmmiler, yani bütün rfiziler, Firavun/ Eb Bekir ve Hmn/ mer formundaki kötülüğü reddettiler, zulme ve lme göğüs gerdiler ve böylece zafer elde ettiler, ya da gelecekte kesin bir zafer mit edebilirler.

¹⁸ bk. GAS, I, 534.

¹⁹ *Bihâr*, XIII, 204.

²⁰ Ali b. İbrahim el-Kummî, *a.g.e.*, II, 133; aynen iktibas, *Bihâr*, XIII, 213.

²¹ A.y.,

“Râfıza” meselesinin geçmişe bakan yönü, Hermes ve Ahnuh (Enoş) diye de bilinen İdris hakkında İmâmî-Şîî bir açıklamada ortaya çıkmaktadır.²² Bu izaha göre İdris, Kâbil’in soyundan gelen²³ kafir ve zalim bir hükümdar olan Biwarasb’ın²⁴ döneminde yaşamıştır. İşte bu zorba hükümdarı terk eden ve kendisini İdris’in taraftarları arasında sayan kimseler “Râfıza” diye isimlendirilmişlerdir.²⁵ Bu râfizilerden biri, kendi gösterişli bahçesini teslim etme hususunda zalim hükümdarın talebine uymayı reddettiğinde, zalim hükümdar, hanımının önerisine uyararak bu râfizinin hem kendinden hem de dininden ayrıldığını tasdik eden sahte şahitler tutarmış. Bunun akabinde Râfîzî idam edilir ve bahçesi hükümdar tarafından gasp edilmiş. Bu hikayenin başka bir rivayetinde, hem hükümdarın hanımının hem de şahitlerin, -râfîzî inançta olanları öldürme arzusunda olan- Azârika fırkasına (yani aşırı bir şekilde Ali karşıtı olan Haricilere) mensup oldukları belirtilmektedir.²⁶ (Zalim hükümdar ve İdris’in yüzleştirilmesini tasvire devam eden) bu açıklama, Kitab-ı Mukaddes’te bulunan Elişah ve Elişa hikayesiyle büyük bir benzerlik taşımaktadır.²⁷

²² Mes’ûdî, *isbâtü’l-vasiyye li’l-İmâm Ali b. Ebî Tâlib (İsbât)*, (Necf 1955, s.20) adlı eserinde: “İdrîs ve huve Hirmis ve huve Ahnuh” (krş. G. Vacda, “İdrîs”, *EI* (New Edition). *el-İsbât* adlı eserde Ahnuh diye çağrılan iki kişi belirtilir. İdris olarak da tanınan ilk kişi ikincisinin büyük babasıdır. Öyle ki bu kişi de Nuh’un büyük-büyük babasıdır. Bu atfın muhtemel bir açıklamasının Kitabı Mukaddes’in nesep silsilesi ile mukayese edebilmek için bk. Ch. Pellat, “Mas’ûdî et l’Imamisme”, *Le Shi’isme Imamite*, (nşr. R. Brunschvig ve T. Fahd), Paris 1970, (ss. 69-90 arası) s.80. Pellat’ın yaklaşımına karşı Mes’ûdî’nin *el-İsbât*’ının kaynaklığını kabul etme hususunda T. Khalidi (*Islamic historiography: The Histories of Mas’ûdî*, Albany, 1975, ss.138, dipnot 2, 163-164), daha şüpheli bir yaklaşım ileri sürmektedir.

²³ *el-İsbât*’ın edisyonlu baskısında bu isim, yanlışlıkla Yaburasb şeklinde verilmiştir (s.21).

²⁴ Mes’ûdî’nin elde mevcut ana eserlerinde (*et-Tenbih ve’l-isrâf*, nşr. M.J. de Goeje, Leiden, 1893, s. 85; *Murûcu’z-zehab*, nşr. Ch. Pellat, Beyrut 1965, I, 264) Biwarasb, doğru bir şekilde Şahname’nin Zuhâk/Dahhâk’ın namıyla bir tutulmaktadır. (krş. Th. Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, Berlin ve Leipzig, 1920, s.19, dipnot 2)

²⁵ *İsbât*, s. 25. Ayrıca bk. M. Mole, “Entre le mazdeisme et l’Islam; la’bonne et la mauvaise religion”, *Melanges Henri Masse* içinde, Tahran 1963, ss. 303-316 arası s.314-315; Ch. Pellat, bazı yerleri iktibas etmiştir. Krş., İbn Babeveyh, *İkmâlu’d-dîn*, Tahran 1378-1379, I, 227; Aynen iktibas *Bihâr*, V, 74.

²⁶ İbn Babeveyh, *a.g.e.*, s.228; aynen iktibas *Bihâr*, V, 75.

²⁷ Krş. G. Vajda, “Deux histoires de Prophetes’ selon la tridition des Shi’ites duodecimains”, *REJ*, 106, 1941-1945, ss. 124-133. İlk Râfizilerin Nuh’un yetmiş taraftarı olduğu şeklindeki başka bir rivayetle mukayese için bk. Abdülcélil el-Kazvinî, *Kitâbu’n-nakd*, (nşr. Celaleddin Hüseyinî Urmevî), Tahran 1952, ss. 585-586; ayrıca bk. B. Scarcia

Burada tartışılan birkaç örnek, Őiî dñnyasında “Râfıza” kelimesinin aşağılayıcı kötü anlamından özel övgü ifade eden bir isme dönüşmesinin keyfiyetini göstermesi bakımından yeterlidir. Gerçekten bu durum tamamen tabiidir; ilk olarak Őiî liderler bu terimi kendilerinden uzaklaştıramayacaklarını anladılar. Bunun üzerine onlar, bu terimi kendi lehlerine çevirmeye çaba gösterdiler. Eğer isimlendirme (İmâm) Zeyd’in isyanında ortaya çıkmışsa, bu takdirde (isyandan beř ya da sekiz yıl önce vefat eden) Muhammed el-Bâkır bunu bilemezdi. Râfıza hakkında ona atfedilen bu sözler, daha sonraki bir döneme ait olmalıdır. Aynı sebepten dolayı, amcası Zeyd’ten yaklaşık yirmi beř yıl sonra vefat eden Ca’fer es-Sâdık’ın bu terime evvelce aşınâ olduğu hususu oldukça makuldür. Bu yüzden ona isnat edilen ilk râfizî ifadeler, -eğer onun ağzından değilse bile-, gerçekten onun çevresinde bulunan kimselerden yayılmış olabilir.

Amoretti, “Informazioni di tipo onomastico nel Kitâb al-naqd”, *Cahiers d’onomastique arabe 1982-1984*, Paris 1985, 65-72 arası, s.69.

İLAVELER

Sayfa 1, paragraf 1: Nevbahtî (*K.Firaki’ş-Şi’a*, nşr., H. Rither, İstanbul 1931, s.54 = tr. Muhammed Cevad Meşkür, *An-Navbakhtî: les sectes shiïtes*. Tahran 1980, ss.77 vd.) ve Sa’d b. Abdullah el-Kummî’ye göre (Kitâbu’l-Makâlât ve’l-fırak, nşr. Muhammed Cevâd Meşkür, Tahran 1963, s.77) Cafer es-Sâdık’ın taraftarlarını “Râfizî” ismiyle çağırın ilk kişi el-Muğîre b. Sa’d’dır. Bu olay, Cafer es-Sâdık’ın taraftarlarının Muğîre’den ayrılmasından sonra meydana gelmiştir. Konuyla alakalı bir tartışma için bk. Steve Wasserstrom, “The moving finger writes: Mughira b. Sa’id’s Islamic gnosis and the myths of its rejection”, *History of Religion*, 25, 1985, ss.1-29 arası s.22 vd. “Ravafida” kelimesinin manasının tamamen farklı bir izahı şoyledir: Bu kelime ile, kendi otoritesini kabul etmeleri ve -tıpkı Hıristiyanların İsa’nın söz ve fiillerini reddetmeleri gibi- Peygamberin hadis ve sünnetini reddetmeleri hususunda onlara önderlik eden Ali’ye aşırı sevgi besleyen kimselere işaret edilmektedir. (bk. Ebû Mutî’ en-Neseфі, *er-Raddu ‘ale’l-ehli’l-bida’ ve’l-ahva’*, (nşr. M. Bernand), *Anneles Islamologiques*, 16, 1980, ss.39-131 arası s.63)

Sayfa 1, paragraf 2: Nöldeke, “Rafida” kelimesini açıkça kötü anlamlı bir terim olarak kabul eden alimlerden di. (bk. Nöldeke, “Zur Ausbreitung des Schiitismus”, *Der Islam*, 13, 1923, 70-81 arası s.74)

Sayfa 3, paragraf 2 (14. dipnottan sonrası için): Râfıza terimi, Ali’nin taraftarlarına isim olarak verilmekle birlikte, orijinal anlamıyla altın buzağıya tapınanlarca Hârûn ve taraftarlarına uygulandığı şöylenmiştir. (bk. Ali b. Yunus el-Âmilî, *es-Sırâtü’l-mustakîm ilâ mustahikki’t-takdîm*, (nşr. Muhammed Bakır el-Bihbüdi), Tahran 1384, I, 323)